

РОЗДУМИ ПУБЛІЦИСТА

УДК 338.246.025.88

І. ПАНЧЕНКО,
кандидат економічних наук
(Харків)

QUO VADISTIS? КАЗУС “УКРАЇНЬСЬКА ПРИВАТИЗАЦІЯ” *

У стислому вигляді подано ретроспективний аналіз приватизації держмайна, підбито підсумки 20-річного її проведення в Україні. Обговорено прийняту стратегію і тактичні методи вирішення завдань. Показано результати цього процесу щодо економіки в цілому, господарюючих суб'єктів, окремих громадян.

Але чи були вони можливі, коли їх так і не було?
Чи ж то лише було можливим, що не відбулося?
Дж. Джойс. “Улісс”

За бурхливими перипетіями, що хвилюють Україну останнім часом, — нескінченними політичними баталіями, гарячковою метушнею виборчих марафонів, дослідями з економічних перетворень, жвавою полемікою (не завжди академічною) навколо них, адміністративно-управлінською чехардою і т. ін. — якось випала з поля зору, загубилася подія, котра дала поштовх і рух нашому життю сьогоднішньому, передумові та каталізатору суспільно-економічних процесів, що їхніми учасниками та свідками є всі ми. Крім кінця світу (втім, який не всі поділяють беззастережно) 2012 р. обіцяє стати ювілейним для української приватизації — явища реального й вельми значимого, епохального в масштабі окремої країни, принаймні. Гадаю, що з відстані двох десятиріч, звільнений від *аберації близькості* (як її розумів Лев Гумільов, тобто втрати явищем масштабності) феномен вітчизняного стибу постає набагато чіткішим, досяжнішим для огляду в усіх своїх тонкощах і подробицях; “здаля велич видніша”, казав Тацит, я б додав: як прорахунки та помилки.

Не вдаючись у скільки-небудь глибокий та всебічний аналіз проблеми, а також не применшуючи ролі реформування відносин власності, його нагальності, доречності, волів би висловити в чомусь полемічні, більше, втім, скептичні, міркування з цього приводу. Звичайно, я не сподіваюся повідомити щось цілком нове про предмет — здається, все було сказано, пояснено, систематизовано.., — і, що й казати, розв'язка вже близько; я просто наважився, відсторонившись, дистанціювавшись від події, зробити спробу, наслідуючи закон перспективи, окинути поглядом живописне і по-сезанновському об'ємне полотно української приватизації в цілому (швидше, на рівні відчуттів, аніж керівних ідей, — не методу, а результату), увагу не фокусуючи на окремих фрагментах, свідомо відходячи від тактичних випадковостей, ретроспективних упорядкувань, цікавих (часом прикрих — ніде правди діти — вистачає неприємних *кістяків*), проте зайвих деталей. З триєдиної цілісності процесу (майно, житло, земля) обмежуся (не втрачаючи фокусу) од-

* Наведений латинський вислів означає: “Куди прийшли?”.

нією його іпостасю — приватизацією державного майна, незабарною й стрімкою, застосування і наслідки якої добре видно. Щодо третьої, земельної, то я мав змогу, не приховаю, внести дешицу здорового оптимізму ще на підйомі *ринковоперевбудовної* кампанії ¹.

Пам'ять зберегла, як усе починалося. Курс на ринкові реформи... Приватизаційна ейфорія... Деєтатизація (якнайменше держави!)... Сподівання на прийдешні перетворення, наївне переконання: що рішучіше ми присягнемо їм на вірність, то швидше залишимо пустелю блукань, дійдемо обітованого краю. Мало хто, правда, переймався тим фактом, що економічно благополучні країни простували цим шляхом не один десяток років. І тут ось що важливо: Україна мала неоціненні переваги — відсутність досвіду з реформування власності, законне право вибору, про яке проникливо писав іще Петро Чаадаєв: “Ми прийшли після інших для того, щоб чинити краще від них, щоб не припуститися їхніх помилок, не впасти в їхню оману” ². Практика *ринковоуспішних* держав, що далеко випередили наші законні сподівання, як і (близька за фоном і сюжетом) експівдружності країн, що повернули рішуче на цю торовану стежку, давала б чіткі орієнтири, розумні ходи для повторення, висвітлювала б і небезпеки шляху.

Як же скористалися ми дарованим правом вибору? На жаль, треба визнати, серйозної відповіді, глибокої, аргументованої, не прочитати й не почути. Є, звичайно, переможні ех офісіо реляції, які у великій кількості повідомляють про чергові, помісячні, поквартальні, річні досягнення, очікувані чи вже наявні, по-об'єктні, галузеві, регіональні, муніципальні, виниклі труднощі на цьому шляху, переконливі, непередбачені, прикрі ... та усілякі *будні малих справ*, — оперативні донесення з театру бойових дій. Що й казати, повсякденна рутинна, безперервна боротьба за виконання плану (а це вже в нас у крові, схоже) не спонукають до плідних рефлексій на тему: чи туди йдемо? чи до ладу все зроблено? до чого хочемо дійти, зрештою? Так, приватизатори-романтики, щиро увірувавши в благо та важливість звершуваного, не давали собі часу замислюватися над такими речами. А шкода! Наполеонівський девіз — аби почати бій, а там воно якось буде, — чи не найкраще змальовує ситуацію. Власне кажучи, фінал завжди сумнівний, коли рішення окремих, сиюхвилинних питань передує загальним, фундаментальним. Доводиться безупинно спотикатися на цих загальних питаннях, вирішувати їх мимохідь, спускаючися до паліативів, — кращих за Олександровий метод іноді (говорячи словами іншого воєнного генія, — коли вже розвивати батальну тему, — Карла Клаузевіца, котрий писав, що “стратегічні уподобання не можуть бути компенсовані тактичними засобами”).

Отже, 1992 р. (випускаю преамбули). Переломний, доленосний (рідкісний випадок, коли епітет, що вже набув банальності, не вимагає до себе іронії). Дано офіційний старт приватизації, почалася приватизація! почалася масова приватизація! ³ Рубікон реформування державної власності, несхитний замок склепіння,

¹ Див.: П а н ч е н к о І. Приватизація міської землі: реальність і перспективи. “Економіка України” № 11, 1995, с. 61–67.

² Див.: Ч а а д а є в П. Статті и письма. М., 1989, с. 157.

³ Показний звід законів, що надихають, диктують, зобов'язують, було поставлено на службу; із значимих для нашої теми назвемо “Про приватизацію майна державних підприємств”, “Про приватизацію невеликих державних підприємств”, “Про приватизаційні папери”, “Програму приватизації майна держпідприємств” — усі одного, переломного, року випуску, тільки Указ Президента України “Про корпоратизацію” — 1993 року народження.

на якій спиралася централізовано керована економіка, її тотемна ідеологія, перейдено! Проблему з гамлетівських емпіреїв “бути чи не бути приватизації?” спущено на твердий ґрунт прагматичного осмислення: якими мають бути механізм реформування, темпи, глибина? Сповнювали впевненістю логічний апофеоз і мета перетворень, а саме: прощання з тотально-етатистською монополією на власність, її диверсифікація, демократизація, визнання плюралізму її різних форм, розквіт багатоукладного господарства і, не в останню чергу, торжество соціальної справедливості, а з ними приємні акциденції у вигляді надходження коштів для розвитку і структурної перебудови економіки, поява відповідального власника, залучення інвестицій, наповнення дохідної частини бюджету й т. п. Зрозуміло, відкривалося широке поле для різночитань, суперечностей між суспільним благом та особистими цілями окремих індивідуумів, державою та особистістю, певними групами громадян, інтересами населення та господарюючих суб’єктів, ідеологією індивідуалізму та ідеологією колективної волі, національними та муніципальними претензіями, справжніми та позірними пріоритетами... І від цього нікуди не подітися.

Звершувати названі, а з ними й інші накреслення покликана була створена о тій самій порі структура в особі Фонду держмайна, *слуги двох панів* – Кабміну (функціонально), Верховної Ради (підзвітно), ціна роздвоєння котрого невдовзі стала очевидною для всіх. Йому ж таки, Фонду, делегувався обов’язок очолити й скерувати процес у потрібне русло. Яке? У пошуках відповіді архітектори реформ, – залишаючи поза дужками ідею альтернативи і нюансів, – вп’ялися поглядом, не мудруючи лукаво, в неоліберальних пророків сусідських, поетизаторів активного державного дерегулювання, масового майнового переділу, тим паче що візіонерського досвіду їм було не позичати (заставні аукціони для банків, що потрапили у фавор, персональна роздача ласих шматків – чи треба продовжувати?). Гасло “Дайош приватизацію!” із захватом неофіта підхопили новонавернені реформатори, а з ними (не так ревно) галузеві міністерства (ще менш заповзятливо – місцеві можновладці, директорський корпус), які намагалися наблизити мить жадану – покінчити з монопольно-цеховими клонами – незліченними об’єднаннями, відомствами (досягнення тих самих міністерств, – хіба не ремейк давньо-грецького сюжету про божественного Кроноса, його взаємини зі своїми чадами, взаємини екстравагантні та сповнені певного сенсу!) передати промислові підприємства з державних рук до рук недержавних...

Дивна річ: мало хто засмучувався *не-підйомністю, не-вчасністю, не-продуктивністю* такого розвитку подій, безсистемного, похапливого, вкрай ризикованого. Педальувати в примусовому, директивному порядку приватизацію, не оглядаючися на супутні (політичні, інституційні, економічні) перетворення, обґрунтовуючі, підпираючі, їхню синхронізацію, приватизацію огульну, повсюдну, одночасну, яка неминуче відгукнеться дезінтеграцією, дестабілізацією економіки, економіки донезмоги зацентралізованої, замонополізованої, у розпал кризи, стагфляції, коли патерналістська роль держави зростає сторазово, – означає заздалегідь приректи себе на витрати й збитки, на неодмінні втрати.

Як би там не було, справа виявилася поставленою на потік. У коловорот приватизаційного буму потрапили об’єкти різної вартості й калібру – від пралень та кав’ярень до флагманів вітчизняної індустрії, – зрівнені в правах, знеособлені.

Коли ж зринула хвиля обвальної приватизації, спантеличеним очам відкрилася картина, інтуїтивно очікувана, але досить безрадісна, некомфортна. На тлі небаченої вакханалії дрібного бізнесу, який набув сили, пустив коріння (з незмінним, хоча й не завжди однаковим успіхом), різко контрастували похмуро-сірим своїм животінням акціонерні гіганти — законні діти тієї ж компанії. Підсумок, прямо скажемо, закономірний, цілком логічний, а тому завбачуваний.

Цікава деталь: приватизація, як і її антитеза — націоналізація, — аж ніяк не наше постсоціалістичне досягнення, оригінальне, неповторне. Обидві відомі в історії не з чуток, знали часи розквіту, занепаду, ренесансу, сигналізуючи недвозначно про дрейф економіки до того чи другого полюса. Пружини найрізноманітніші: війни, кризи, політичні та інші кон'юктурні об'єкти, з одного боку, девальвація пафосу *економіки добробуту* — з другого. Позирнувши на нинішній господарський ландшафт Західної Європи, побачимо, що все його повоєнне формування відбувалося під знаком прирощення державного сектору, ескалації (за їхніми мірками, зрозуміло) адміністративно-командних, неконкурентних засад (націоналізація вугільних шахт, залізниць у 1946–1949 рр. у Великобританії, у 1947–1952 рр. — у Франції для реалізації плану відбудови). Проте на початок 70-х років принципи кейнсіанського регулювання зазнають ґрунтовної ревізії та переосмислення, а фронтальна ринкова *реконкіста* під прапорами *рейганоміки* й *тетчеризму* починає переможну ходу континентами, не стрічаючи на шляху серйозних перепон. Пошесть оця, зауважу, не обминула традиційні, кондові вотчини (поштові відомства, телекомунікації, авіаперевезення і т. п.). Сьогоднішні катаклізми хитнули маятник в інший бік — до ревізії неоліберальних цінностей, посилення наглядових і контрольних функцій держави, неминучої націоналізації (викупу проблемних активів). Словом, і тут ми не *попереду планети всієї*.

Щоправда, певні новації є, і треба гадати, чималі. Судіть самі: замахнутися на приватизацію, причому масову, в державі, де зовсім немає приватного капіталу (легітимного паю, принаймні), ринкової інфраструктури в усій її багатозвучності й повноті, де вшент конфісковано особисті заощадження, — справа приречена, як то кажуть, на корені... Але це за їхніми уявленнями, не за нашими! Свого часу Шарль Монтеск'є, говорячи про монархічний устрій, писав досить ущипливо: “Цей король — великий чарівник: він розпросторює свою владу навіть на думки своїх підданих... Коли в його скарбниці лише один мільйон екю, а йому потрібно два, то варто йому тільки сказати, що одне екю дорівнює двом, і піддані вірять. Якщо доводиться вести важку війну, а грошей в нього зовсім чортма, йому доста нав'ясти їм, що клаптик паперу — то гроші, і вони негайно з цим погоджуються”⁴. Знайомий пасаж, чи не так?! Зробити все населення інвестором, персоніфікованим власником державного майна в єдину мить, одним розчерком пера, — хіба не пристойна мета й вирішення питання? Така чергова ідилія, але вже в дусі народного капіталізму. Як і колись, випробуваний розкладковий принцип (тепер з оберненим знаком — “усе пороздавати й поділити”) мав зробити своє діло і піти, як шиллерівський мавр, — зробив ... і відійшов в аннали новоукраїнської історії, створивши прецеденти наших днів міфотворчості.

На початок 1999 р. сертифікатна фаза — *неефективнофіктивна, скандально-витверезна, бюджетоненаповнювальна* — беззастережно поступається місцем ви-

⁴ Див.: Монтеск'є Ш. Персидские письма. М., 1956, с. 76.

ключногрошовій приватизації, завершення котрої, а з нею й усієї кампанії, очікується, згідно з найостаннішими запевненнями, не далі як до 2014 р.⁵ Можливо, не буду робити припущення стосовно серйозності намірів, – процес не є нескінченним у масовому своєму прояві, це факт, хоч би як не конденсувалися поняття стратегічного підприємства, стратегічної галузі, як би погано не складалася ринкова кон'юнктура, як би не падали активи у ціні, чим би не вінчався бізнес-еліт корпоративний пул (повчальною ілюстрацією того, на яку винахідливість може надихнути обмеженість вихідного матеріалу, ми зобов'язані переказу про Бенвенуто Челліні, котрий, виявивши брак рідкої маси для відливання статуї, почав кидати в розплав усе, що потрапило під руку, – тарілки, виделки, ложки; і мабуть, тут дещо більше, ніж дотепна аналогія з тим, що зроблено в нас). Діалектика, втім, винахідлива, а життя не втомлюється підкидати переконливі докази того, ще не за горами дооцінка проданого майна, повернення в державне лоно об'єктів спірних (*легітимносумнівнопридбаних*), навколо яких точаться спори або які просто себе не показали в новій якості, повторні продажі ... і так по спіралі. Росія, за котрою ми йдемо по п'ятах (на правах наздоганяючого черепаха Ахілла), упритул заклопоталася націоналізацією, – аж ніяк не найгірший для проблемного бізнесу вихід (з доброї волі та обопільної згоди, звичайно), порівніно з банкрутством так напевне (розпрощатися з усіма боргами, цілою хурою проблем та ще й розжитися компенсацією!), але не для бюджету, ясна річ, і тим паче платника податків, наврод чи готового осягнути тонкощі подібного гешефту: розлучитися з майном за безцінь, за викидною ціною (остаточною вартістю – в офіційному еквіваленті), щоб повернути його ж, але за ціною ринковою (непогана головоломка!), коли за цим не стоять інші, неекономічні, спонуки й резони.

Задекларовані настанови другого етапу (пропускаю камертонні віхи процесу) суть такі: а) продаж тільки за живі гроші, причому гроші, піднесені до ринкового ступеня (за умовчанням приймається, що експертна оцінка – то майже ринкова ціна); б) ставка на стратегічного інвестора (замість пріоритетно-фіскальних мотивів), без неодмінної української *прописки*; в) торжество конкурентних засад відкритості, прозорості. Як девіз дня сьогоднішнього придався би такий: “Стратегічні інвестори всіх країн, з'являйтеся!”.

Яким же насправду є обличчя нинішнього героя-протагоніста? Можна, звичайно, пофантазувати. Перше, що спадає на думку: він має довгочасні наміри (капіталізація компанії, конкурентоспроможність, вихід на зарубіжні ринки і далі в тому ж дусі), здатен ефективно керувати (критерії відомі). Коли дати волю уяві, – стосовно закордонних коренів, – то треба пам'ятати: пропозиція капіталу на світовому ринку завжди обмежена, і він (капітал) має право обирати. На відміну від казкового Буратіно, котрий ладен, підкоряючися сиюхвилинному настрою, закопати свої золоті на полі чудес (непогана метафора нашої дійсності!), нормальному, не міфічному, інвесторові зовсім не байдужі, – і я не відкриваю тут істини, – політична стабільність, умови ведення бізнесу, ступінь корупції, загальний інвестиційний клімат. Крім цих умов (далеко не виграшних, ніде правди діти), не можуть не спантеличити покупця-нерезидента традиції вітчизняного задзеркалля – правила, встановлювані для всіх, вірніше, їхня відсутність (ситуативність, персо-

⁵ Див.: Програма економічних реформ на 2010–2014 роки. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава (www.president.gov.ua/doc/Programa_reform_FINAL-1.pdf).

ніфікованість, заполітизованість...), відверта незрозумілість яких викликала, продовжує викликати здивування у фахівців, породжує масу здогадок. Один, але вельми примітний штрих: на початку шляху, і на марші, і на підході не існувало осмисленої концепції приватизації, невідома вона і тепер (як не було і немає, коли взяти проблему ширше, економічної моделі розвитку, є тільки самі напрями: недавні неоліберальні метання, державно-капіталістичне будівництво тепер, суто національного крою). Ситуація дуже нагадує карточну гру, яку наводить у своїй “Енциклопедії Відносного й Абсолютного знання” французький письменник Бернард Вербер. Гравці сідають грати, не знаючи правил; у процесі гри, керуючися логікою дій банкуючого, вони мають з’ясувати ці правила, і перемагає той, хто зробить це швидше за інших. Впізнаєте, чи не так?!

Що й казати, за існуючого стану речей серйозні грошові потоки ззовні навряд чи прилинуть. Тоненькі струмочки (з великої кількості жаданого), неглибокі, каламутно-пінні, зрозуміло, не виключаються: викидна ціна об’єкта переважає надризки, корпоративне зведення рахунків з конкурентом, каналізація екологічно небезпечних або просто непопулярних виробництв (тютюновий бізнес, наприклад) і т. ін. А коли так, сподіватися можна на *автохтонний капітал, капітал-ендемик*, ну ще на сусідський, вирощений у схожих умовах, добре адаптований до них, як, утім, і провінційний (за світовими мірками) переділ власності, традиційний переділ, беспредел...

Такою є невибаглива фабула, показана ескізно, пунктиром, феномена “приватизація по-українськи”.

Чи реалізували ми законне почуття власника, чи стали багатшими як щасливі володарі приватизаційних сертифікатів?

Запитання з розряду риторичних. Не можна ошчасливити всіх разом, зробити власниками так, ні за що ні про що, — це аксіома. Але такі високі цілі, як не крути, не ставилися. За популістським серпанком соціальної справедливості та загального егалітаризму легко вгадувалися справжні (демонстративно банальні) мотиви: первісне закріплення власності, виведеної з-під державної руки, — у безпрецедентно короткі строки! — подальший її перерозподіл, прирощення, консолідація в уже потрібному напрямі. Інакше кажучи, неминуче виникла апорія — як до ринку мершій прийти і справедливість зберегти — розв’язувалася з простотою колумбова яйця: принесенням у жертву другого постулату, от і все (точно за Набоковим: “наш родной социальный заказ заменен социальной оказией”). На догоду тому ж ринку дано було отим славнозвісним сертифікатам “тягати з вогню каштани цупкою рукою” — не без живої участі маси принагідно розплоджених *медіумів-ефмерів* (інвестиційні фонди, трастові компанії, довірчі товариства тощо), що незабаром розчинилися без сліду, полишивши в цілковитому розгубленні рекрутовані жертви марновір’я — *невідання блаженну цноту*. Робить честь російським апостолам (котрі буквально сприйняли апофегму “власність — це крадіжка”) те, що приватизаційні мотиви спочатку малювалися одвертіше, цинічніше, попри популістський декор, зовнішню пристойність антуражу. Та й сам російський ваучер, удостоєний вільного обігу, мав вигляд набагато впевненіший, авторитетніший, ніж його український побратимець, символізуючи предметно, жваво, зримо свободу вибору всіх і кожного, — вибору, скажемо чесно, не Бог знає якого...

Можна розмірковувати про вроджену неповноцінність, конфліктність сертифікатної концепції, про закладені в ній безглуздість й профанація — рівноправ-

ний поділ у деклараціях, насправді — вагомий куш одним (високоліквідні акції), свідоцтва-“пустушки”, вони ж “обіцянки-цяцянки”, на збитки та борги підприємств другим, пільги й преференції, ні з чим не порівнянні, трудовим колективам та їхнім керівникам, непрозорість, непоінформованість кампанії, благодатне середовище для зловживань, ошуканства (список подовжується за бажанням), — що репрезентуються нині як прикрі деталі, які псують величну будову вітчизняної приватизації. Важливим є підсумок. І якщо сьогодні ми маємо майнову диференціацію над усяку міру, зубожіння загальної маси населення, карколомне збагачення елітного класу топ-власників, структурно законсервовану неефективність господарства, пубертатний стан (у традиційному розумінні) середнього класу, індикатора стійкості ліберальної економіки, — і так наскрізь через усю топіку сумнівних придбань, — то багато в чому це “досягнення” сертифікатної приватизації.

Чи отримали підприємства ефективного власника?

Заміна однієї вивіски — “державне підприємство” на іншу — “акціонерне товариство”, перелицювання державної власності на колективну, кажу це з острахом, не дуже поліпшили становище. Щоправда, прийшла довгождана свобода, емансипація від невтомної опіки держави, що, зрозуміло, вельми втішає, коли достеменно знати, як нею розпорядитися (свобода — завжди відповідальність).

Мови нема, кожен упорався з дарованою вольницею на власний розсуд, хоча загальна тенденція стратегічних уподобань не викликала сумнівів. Частина акціонерних генералів (звичайно — *червоних директорів*), остаточно зневірившись у добрих наслідках, залишили ситуацію напризволяще; бодай хоч якось відсунути закономірну розв’язку, пускалися на всі заставки, підторговували тишком-нишком майном, здавали в оренду порожні площі, — тим і жили... Та вижили, на жаль, не всі. Частина безповоротно канула в Лету (і не факт, що на благо структурних змін). Друга — готова повернутися на берег з порома Харона: внесено в *проскрипційні списки* на ліквідацію та банкрутство мало не 13% з тих, хто перебуває в державному управлінні. Інші намагалися реанімувати виробництво, вивести його з анабіозу, вдихнути в нього нове життя; свідомі того, що *зіттовхнути паротяг* не вистачить сили, дрібнили підприємство, виділяли життєздатні одиниці, відправляли їх у вільне плавання, завбачливо залишивши баласт і борги за приреченою компанією материнською, — з дозволу сказати, реструктуризувалися (евфемізм не потребує тлумачень). Декому, втім, зміна форми власності пішла на пожиток: кинуті на ласку ринкових стихій, опинившись без звичних планово-командних “бретельок”, вони спромоглися протистояти економічним негараздам, вижити й досягти успіху в перебудовному лихолітті, дарма що досягнуті ними позитиви не вражають своїм ліком.

На хвилі приватизаційного перевлаштування, від його зачину й донині, змінили організаційно-правову орієнтацію щонайменше 126 тис. господарюючих суб’єктів, 29 тис. державних плюс 97 тис. комунальних; з’явилося на світ 11 тис. злишком акціонерних товариств; викуплено понад 100 тис. об’єктів малого бізнесу. Безперечні лідери, в порядку спадання числа учасників, — сільське господарство, машинобудування та металообробка, будівництво, харчова промисловість, транспорт ⁶. Співвідношення сил обох таборів, державного і приватно-корпора-

⁶ Див.: Звіт про роботу ФДМ України і хід виконання Державної програми приватизації у 2010 р. (www.spfu.gov.ua/ukr/report/spfu/201012.pdf).

тивного, за персональним складом — 1 : 4, за майном — приблизно паритетне, в частках ВВП — 40 : 60%, відповідно. Але сказати певно, яка форма на сьогодні показала себе ефективнішою, навряд чи можливо, коли не спокуситися переможними реляціями ФДМ, котрі являють собою не що інше, як *потьомкінський* камуфляж; в усякому разі, в офіційній статистиці переконливої відповіді стосовно цього не знаходимо. Що відомо достеменно їй, статистиці, так це збиткова робота майже половини всіх діючих підприємств, велика затратомісткість виробництва у новонаведених власників, важчання їхніх операційних витрат (прояви тіньових схем?).

Хоч би як там не було, немає сумніву: реального господаря — з широкими планами на модернізацію, розвиток виробництва, інновації — українські підприємства, за великим рахунком, не дістали. Директорський корпус, скутий у масі своїй старою ментальністю, виявив інертність до проведення кардинальних перетворень, беспорядність перед ринковою стихією. Зміна з часом розкладу на користь власників-аутсайдерів (зовнішніх інвесторів) мало що змінила (рикошетом, може, — корпоративно-управлінські колізії). Додамо сюди вкрай несприятливу загальноекономічну ситуацію, на тлі якої мала розгортатися приватизаційна епопея, жалюгідний стан самих підприємств, а ще й безнадійно низький рівень корпоративної культури, пандемічну *мінізацію* господарського життя, *офшоризацію* — і буде зрозуміло: сподіватися на гарний фінал було вельми необачно.

Узагальнюючи, ризикну назвати найбільш значимі *досягнення*, а вони такі: безповоротна втрата істотної частини національних активів (пограбування, якщо конкретніше), справжні розміри якої неможливо обчислити; поява неефективної інсайдерської власності (керівництва і працівників номінально, реально — керівництва) і фіктивної (по суті, приватної) акціонерної; транзитне, повз декларативно-програмні канони, відчуження майна (приречені кредити під його заставу, декапіталізація, інспірування банкрутства тощо); розквіт приватних монополій (на шкоду конкурентним засадам, пристойній якості продукції); укорінення та легалізація рейдерського руху; вінець усього — найвищий злет одних підприємств, падіння, жалюгідне скініння — у пропорції, непорівнянній з першими! — інших. У більш широкому (як для нашої теми) контексті — становлення олігархічно-кланової економіки, зрощування капіталу із законодавчою та виконавчою владою, активне його входження в політичне життя, усталення господарських відносин феодального типу.

Чи спонукало реформування власності до структурних змін в економіці?

Не заглиблюючись у предмет, визнаємо: зміни відбулися, та зовсім не такі, які очікувалися. Крім переконливого зведення господарства до сировинного статусу (*метал-хімікати-збіжжя-соняшникового*), більш як дворазового скорочення виробництва, його затратного обважчання, згортання до межі товарної пропозиції, тотальної технологічної деградації пред'явити, по суті, нема чого. Ось тільки декілька найзагальніших цифр: у чорній металургії обсяги впали у 2,2 раза, нафтохімії — 2,4, харчовій галузі — 2,6, машинобудуванні та металообробці — 2,8, хімічній та легкій галузях — у 4 рази. Таким є спадний ряд, коли порівнювати з 1990 р. (тепер вже законної точки для зіставлень. Пригадується образливий і блюзнірський перегук з 1913 р.). На цьому тлі машинобудівна частка стислася вдвічі,

чорної металургії – навпаки, заокруглилася приблизно в такій самій пропорції. Структура товарного експорту 2010 р.: 47% – половина! – мінеральна сировина, метал і вироби з нього, разом узяті, машинобудування уцінено до 18% (про серійне виготовлення вже не мовиться, якість продукції – окрема тема); показово, що чорних металів відправлено 28%, виробів з них – не більш як 4% (вивезеної руди – і тієї більше: 5%). Наостанок нагадаю: видобуток вугілля обертається 2%-ною даною вартістю, виплавляння металу – 6%-ною, виготовлення комп'ютера – 1500%-ною. Сказати ясніше: ми максимальною мірою поступаємося доходами, добровільно передаємо їх за кордон, не маючи й гадки про постіндустріальні горизонти, масштабні інновації, високоінтелектуальні технології.

Такий, якщо коротко, підсумок структурних “досягнень”. Загальноекономічні наслідки відомі: хронічна рецесія, зменшення (проти 1990 р.) фізичного обсягу ВВП на половину в 90-х роках, на 40% приблизно – в роках *нульових* (навіювані мимоволі алузії та паралелі з Великою депресією у США, яка за неповних 4 роки стоншила на третину реальний ВВП, – менш великою і значною порівняно з вітчизняною довжиною добрячих 20 років, – завбачливо поминаю).

Чи сповна побачили виробники наплив інвестицій, ззовні в тому числі?

Найпростіший спосіб знайти відповідь на запитання – подивитися на динаміку нагромадження основного капіталу (табл. 1).

Таблиця 1

Норма інвестицій в основний капітал *

(%)

Рік															
1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	
17,2	15,4	13,3	13,6	13,5	14,0	16,0	16,5	19,0	21,9	21,0	23,0	26,2	24,5	16,6	

* Розраховано за даними Держкомстату України щодо ВВП та інвестицій в основний капітал за відповідні роки.

Досягнення, годі й казати, непоказні; тільки з деяким економічним поживанням (2004 р.) рівень інвестицій подолав 20%-ну межу і вистояв 5 років. У Китаї, наприклад, він стабільно тримається на рівні 45%. В абсолютному обчисленні валові нагромадження в Україні скоротилися щонайменше вдвічі.

Активність вітчизняного бізнесу тут – не жвавіша від державної. Опікуючися негайними зисками, великий капітал не засвітився в масових модернізаційних пориваннях, навіть куплених ціною чималих податкових преференцій. Поточна криза, треба визнати, з граничною наочністю оголила плоди технологічної інфантильності, апатії, індиферентності, ексципізму (викресліть будь-яку метафору на вибір). Моїм завданням не є пошук слідів валютних надходжень; ось тільки один цікавий штрих: найбільш затребуваними українські інвестиції – 92% всієї суми! – виявилися на Кіпрі (і байдуже, що острів начебто не помічений у господарських зв'язках з нами); згадавши ще й про Ліхтенштейн або Британські Віргінські острови, я, безумовно, зроблю картину яскравішою, але навряд чи додам щось суттєве. До речі, він же, Кіпр, поза конкуренцією і щодо вкладень в Україну (депортація на батьківщину?), але це вже питання про їхні достоїнства й коріння ⁷.

⁷ Див.: Инвестиции внешнеэкономической деятельности. Статистический сборник. К., 2011, с. 15–19, 52–59.

Тим часом у спільному хорі капітальних заходів іноплемений голос продовжує лунати нерішуче і притишено – 2–3% всього фінансування; підприємства, як і раніше, обходяться власними коштами (60%) і сторонніми запозиченнями (12–14%). Самі ж масштаби інвестиційного напливу в країну не вражають уяви, а пропонувані без ліку рейтинги, що засувають нас у лави тих, хто пасе задніх, тільки зміцнюють переконання у невідворотності такого стану речей. Було б зайвим розкривати докладно цю тему тут, зауважу тільки, що на початок 2005 р. прямі інвестиції з-за кордону примножилися до 9 млрд. дол., у середньому по 0,8 млрд. за рік (для порівняння: польський урожай о тій самій порі приносить щороку 4–5 млрд. дол.); 2005 р. подарував Україні вагомий (за місцевими мірками) приріст – 7,8 млрд. дол., достойний досягнень попередніх 11 років; ним же, як ми переконуємося далі, побито всі рекорди на приватизаційній ниві (мотиваційна тінь зарубіжних надходжень?). До 2010 р. сумарний приплив вкладень (з урахуванням відпливу) досяг 44 млрд. дол., пріоритети яких свідчать, утім, про багато що: 34% всього обсягу припали на фінансову сферу, по 11% – на торгівлю та операції з нерухомістю. У промисловому секторі іноземний капітал зосередився на галузях зі швидкою оборотністю коштів під гарантію збуту виробленого на туземному ринку (переважно харчова й тютюнова галузі), категорично не заплямувавши себе в серйозних проектах та наукомістких галузях.

Якою є ціна приватизаційних вливань у державну скарбницю?

Не можна не визнати: головною і, по суті, єдиною (з програмно задекларованих) місією приватизаційних надходжень були і залишаються фіскальні потреби. Цифри, наведені в таблиці 2, дають певне уявлення про стурбованість першого розпорядника майна проблемами дохідної частини бюджету.

Таблиця 2

Надходження в бюджет України від приватизації держмайна *

(млрд. грн.)

Показник	Рік												
	1992–1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
План.....	1,5	0,8	2,6	5,7	3,2	2,0	5,1	6,9	2,1	10,6	0,6	8,5	6,4
Факт.....	0,5	0,7	2,1	2,1	0,6	2,0	9,4	20,7	0,5	2,5	0,5	0,8	1,1
Частка (%)	33	88	81	37	18	100	184	300	24	24	83	10	17

* Джерело: Звіт про роботу ФДМ України та хід виконання Державної програми приватизації у 2010 р.

Як видно з таблиці 2, в динамічному ряді дещо виділяються 2003–2005 рр., що, втім, не усуває сумнівів стосовно справжнього підґрунтя турботи про справу. І все ж таки – чи великий прибуток від продажу державного майна, або, краще сказати, чи такий уже вправний продавець? Не вдаючися до подробиць та не спускаючися до конкретних оцінок, часом курйозних, – безперечного здобутку масової преси, – візьмо 2010 р., в якому загальна величина становила 1,1 млрд. грн. Це багато чи мало? Далеко ходити не будемо: Польща вторгувала за той самий рік 7,7 млрд., але вже доларів, рекордну як для останнього десятиліття суму (дарма що криза надворі).

Маючи наведені вище відомості, спробуємо поглянути на приватизаційний пай у бюджетному пирогу (табл. 3).

Таблиця 3

Приватизаційні надходження у зведений бюджет *

(млрд. грн.)

Показник	1992-1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Дохід.....	114,2	32,9	49,1	54,9	61,9	75,3	91,5	134,2	171,8	219,9	297,9	273,0
у тому числі від привати- зації.....	0,5	0,7	2,1	2,1	0,6	2,0	9,4	20,7	0,5	2,5	0,5	0,8
Частка (%)....	0,4	2,1	4,3	3,8	0,1	2,7	10,2	15,4	0,3	1,1	0,2	0,2

* Дохідна частина зведеного бюджету, за даними Держкомстату України.

Як видно з таблиці 3, тільки у 2004 і 2005 рр. подолано 10%-ний рубіж, для решти років показники менші на порядок, а то й на два (з великої хмари та малий дош?). Дохід сертифікатної пори ще скромніший: 500 млн. грн. за 7 років (!).

Суворіший підхід вимагає, звичайно, виключити з цієї лепти ту частину, що пішла на утримання самого Фонду з відділеннями, так само як і пущені на обслуговування процесу кошти (пам'ятаючи Паркінсонове, майже класичне, правило: витрати прагнуть зрівнятися з доходами). До речі: непроникної, законом освяченої *перегородки* між обома статтями фінансування (“апарат” і “процес”) не існує, тому стиснені бюджетними рамками Олімпійці ніколи не відмовляли собі в задоволенні черпати необхідні кошти з доступного джерела. Та й без відповідних коригувань висновок очевидний: сьогодні, як і раніше, приватизаційними ін'єкціями навряд чи можна втамувати апетити бюджетного Молоха (про те, що вони зростатимуть, і мови немає); на решту завдань – основоположних, підпирних для приватизаційного пафосу і прийнятої стратегії, – сил, як ми впевнилися, не лишається.

Чи був обраний шлях єдиним, безальтернативним або ж існували інші шляхи для реалізації можливостей?

Від самого початку кампанії муляло досадне відчуття, що все робиться якось не так, далеко не в найкращий спосіб. Здоровий глузд підказував: добросовісне компіювання і щирі імітації – круте і безоглядне вписування у світовий контекст – погані спільники в такому починанні. Дивувала й насторожувала відсутність ясної та переконливої концепції, чіткої програми дій. Усе, що пропонувалося, нагадувало поспіхом, сяк-так зроблений товар широкого вжитку. Чи ж такою насущною та доконечною була *ваучерна* приватизація? Дозволю собі нагадати, що з країн, які не відмовилися від такої схеми (Болгарія, Польща, Румунія, Чехія, Словаччина), перші три відсунули цей замір, становлення ринкових інститутів, до кращих часів – середини 90-х. Причому пошесть оця зачепила не всі підприємства без розбору, а ті, що не пішли за гроші.

Наскільки виправданими є масова приватизація, повальне, гарячкове, хаотичне акціонування підприємств?

За всієї слушності форсування малого її формату (яке знайшло в Україні добрий ґрунт, вільний від конфліктних ситуацій, реституцій, компенсацій за східно-європейським взірцем), виведення широкої соціальної інфраструктури з державного сектору, нагромадження критичної маси недержавної власності тощо, чи варто

було відмовлятися дочасно від орендної, лізингової практики, та й звичайної комерціалізації на інших ділянках економічного простору (що так і не показали себе на повну силу), – які не гірше від інших зміцнюють, кажучи принагідно, ринкові підвалини? І нарешті, ще одне запитання, не поставити яке неможливо: яка потреба була в безоплатній передачі майна трудовим колективам, їхньому керівництву, як, утім, і в пільгових продажах їм же (крім Росії прецеденти подібної доброзичливості відомі хіба що Латвії з Литвою, Польщі і частково Угорщині)? Куди логічніше, погодьтеся, передавати державну (читай: нашу з вами) власність в оплачуване користування, ніж на сиюхвилинну вимогу, з фіскальних потреб згайнувати за безцінь та й просто задарма апріорі номінованим колективам, окремим особам, котрі мають на неї, коли не лукавити, прав рівно стільки, скільки й інші члени суспільства (згідно з духом і літерою конституційної ідеї загальнонародної власності, в усякому разі). Будь ласка, володй, користуйся, збивай власний капітал і викупувай (!) з доброї волі орендоване майно – за реальну ціну, зрозуміло. Розрахунок орендної плати (на противагу формальним вивертам нинішнім) тут міг би вестися методом, запропонованим у свій час автором цих рядків для землі. Він, переконаний, є придатним і для ресурсів матеріальних, – адже іде від зіставлення в часі (продисконтованих) альтернативних грошових потоків власника (прямі продажі, оренда з наступним продажем) та ним же запущеного в ужиток поняття “відстрочена вигода”⁸.

Або інший шлях, не останній у даному ряді, – корпоратизація привабливих та перспективних об’єктів, зі створенням на їхній основі спільних, державно-приватних, підприємств, як це практикується повсюдно (свіжоспечений Закон “Про державно-приватне партнерство” спізнився не менш як на 20 років!). Загалом, досвід *ринково-зміцнених* економік дуже би придався: резервування “золотої акції”, яка дає змогу зберігати контроль з боку уряду, – у Великобританії, створення “твердого ядра” в особі стабільних акціонерів – у Франції, прилучення трудових колективів до власності й управління підприємством – у США (тепер невід’ємного елемента денаціоналізації у багатьох країнах) – перше, що спадає на думку як можливі варіації на цю тему. Та й нинішні східноєвропейські реалії, ставка на грошові продажі, широко відкриті двері перед іноземним капіталом, портфельними інвесторами (Угорщина, Хорватія, Естонія, Східна Німеччина, Польща), що мало результатом реальні вливання у виробництво, передові технології, ефективний менеджмент, цивілізовані форми ведення бізнесу, – позитиви можна нанизувати, – безперечно, є повчальними. Не варто скидати з рахунку й китайський феномен, що явив собою чи не найяскравіший взірєць неоліберальних архетипів прочитання.

Які перспективи обіцяв такий еволюційний шлях? Безумовно, час для інкубації, вирощування приватного капіталу, відповідної йому інфраструктури, їх становлення та зміцнення, нагромадження позитивних навичок управління підприємствами завдяки найманим менеджерам, достатні й справедливі кондиції для зовнішніх інвесторів, певну легалізацію тіньового бізнесу, який знаходив нескінченні можливості для гри з офіціозом, пробудження більшого інтересу й довіри до інституту приватної власності, а головне – природні, окреслені світовою

⁸ Див.: П а н ч е н к о І. Орендна плата за міську землю: економічна природа, способи розрахунку. “Економіка України” № 9, 2004, с. 36–45.

традицією передумови проведення нормальної (у класичному форматі) приватизації. Ці та інші, у тому ж дусі, питання підігрівали вмотивований скепсис до того, що відбувалося (прозріння Кассандри в умовах приреченої Трої), хвилювали, не могли не хвилювати здатних мислити людей, які розуміли, проте, що до економіки, так само, як і до історії, незастосовний умовний спосіб (заяложений, але дочерний тут трюїзм).

Це майже все, що хотілося сказати з приводу цікавої теми, коли брати сухий залишок. Складніше, мабуть, досягнути розумом користь від такого діагнозу, зробленого *post factum* (пророцтв, обернених у минуле). І все ж таки найкраще, що приносять подібні роздуми, – маю надію, – суть уроки на майбутнє, вірніше, вже день нинішній, коли ось-ось з’явиться землерозподільчий ангажемент (як не хочеться проводити паралелі, як майже це вдається). Помилки на цих теренах можуть бути набагато більш вагомими та значущими, бо загрожують, коли замислитися, далекосяжними наслідками, оскільки доводиться мати справу з ресурсом, у природний спосіб обмеженим і, на відміну від благ матеріальних, невідновлюваним рукотворно. Ресурсом, що його з цілковитою підставою можна назвати, – і це вимагає глибокого усвідомлення! – першим у переліку національних багатств України⁹.

Стаття надійшла до редакції 6 червня 2011 р.

⁹ У більш широкому контексті цю тему автор порушував 20 років тому. (Див.: П а н ч е н к о І. В. Природные ресурсы как элемент общественного богатства. “География и природные ресурсы” № 1, 1986, с. 22–29; П а н ч е н к о І. В. Природные ресурсы как экономическая категория. “Экономические науки” № 11, 1990, с. 117–121; П а н ч е н к о І. В. Оценка природных ресурсов как элемент анализа воспроизводственного процесса. “Экономические науки” № 9, 1995, с. 44–49).